श्रीगणेशायनमः॥ पातञ्जलेमहाभाष्येकृतभूरिपरिश्रमः॥ शिवभट्टसुतोधीमान्सतीदेव्यास्तुग
र्भजः॥१॥ याचकानांकल्पतरोररिकक्षहुताशनात्॥ शृंगवेरपुराधीशाद्रामतो[illegible]ब्धजीविकः
॥२॥ नत्वाफणीशंनागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम्॥ मनोरमोमार्द्धदेहंलघुशब्देन्दुशेखरम्॥३॥ ग्रंथसमाप्तिप्रत्य
यप्रचारादिप्रतिबंधकदुरितप्रशमायसमुचितमुनित्रयनमस्काररूपमंगलमाचरन्शिष्यशिक्षायैव्याख्यानश्रोतृणा
मनुषंगतोमंगलायचनिबध्नाति मुनित्रयमिति॥ कारकविभक्तेर्बलवत्त्वादिहद्वितीया॥ परिभाष्येति। तच्छब्दस्यबुद्धि
स्थपरामर्शकत्वात्प्राचामुक्तीःनिरस्तेत्यर्थः मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थोवा॥ परिभावस्तिरस्क्रियेतिकोशात्
तिरस्कारार्थस्यधातोर्विचारार्थत्वेपिनबाधकंधातूनामनेकार्थत्वात्॥ अतएवपरिभवोवज्ञानमितिसंगच्छ
ते॥ तेनस्वग्रंथस्यप्राचीनग्रंथेभ्योऽर्थतात्पर्यमूलत्वंचध्वनितम्॥ आदिनोपिबुद्ध्याविषयीकरणादि
यमितिनिर्देशः सि[illegible]रूपसंतापस्य
शामकत्वेनचकौमुदीसादृश्यं। अनेनवैयाकरणसिद्धांतविषयः तज्ज्ञानंप्रयोजनं। तज्जिज्ञासुरधिका
री। आदिसूचितम्॥ अइउण्॥

१

पदप्राप्तिः पश्चादयं प्रत्याहारेष्वाते ऽपेन्द्र इवात्रापि तन्मध्ये नो विनुश्येत नहि संधिकार्ये कृते
विकृतरूपश्रवणं भवतीति तन्न पुनरच्पदस्यार्थान्तरे प्राप्त्यन्तहेताऽनहि रोधाभावात् नच
संधौ संदेहः प्रात्यानतो निर्णयप्रसंगेभावात् ननु चनु इत्यासूत्र्यामन्तरखेञ्ञाप इति व्यवहारानुपपत्तिराम्ना
य समाम्नाय प्रावृत्योर्वेद एवप्रसिद्धेरितिमत आह माहेश्वराणीति महेश्वरादागतानीत्यर्थः महे
श्वरप्रसादलब्धानीति फलितम् एवं चैतदानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा श्रु
तिमूलकत्वादस्यैव वेदांगत्वम् अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नं
व्याकरणं प्रोक्तमिति शिक्षावचनम् न च रा सूत्रे णाकार विषया वाच्यप्रवृत्तिस्त्वापद्यते व्याख्या
नत इतीत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः अनुबंधाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति
अणइउण् मित्यत्र णकार प्रत्याख्यानपरं भाष्यंतु किमर्थ्यास्यार्थमेव तदुच्चारणं मुनित्रयस्यार्थमयी
त्येवं विचारपरं सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवं परमेवान्यथागतानामपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्रतत्र पा

२

नि ५

२

स्वग्रन्थस्यप्राचीनग्रन्थैरगतार्थतासमूलत्वंचध्वनितम् भाविनोपिग्रुड्डाविषयीकरणादिय
मितिनिर्दिष्टः सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञानेजायमानस्यक्लेशानुप
संतापस्यशामकत्वेनचकौमुदीसादृश्यम् अनेनवैयाकरणसिद्धान्तविषयतज्ज्ञा
नंप्रयोजनंतज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादिसूचितम् अइउण् एषांक्रमबोधकत्वेप्यादिरन्त्ये
नेत्यनेनैकवाक्यतयाऋत्विपरिहितकत्वेनसंज्ञासूत्रत्वम् क्रमस्यसंज्ञाद्वारैवोपयोगात् एकवाक्य
ताचादिरन्त्येनेत्यनेनासहेत्यनेनणकारादिनासहोच्चार्यमाणः आद्यन्तावितिमानांसंज्ञेति
स्योजनित्यादीनामप्येनैकवाक्यतयामुखादिसंज्ञासूत्रत्वंत्यादिविधायकत्वंचेतिबोध्यम्
एषुसंहितापा अविवक्षायानसंहिताकार्य्यम् अनुकरणत्वेनसौत्रत्वाच्चवर्णसंभ्यानविभ
क्त्युत्पत्तिः कारप्रत्ययोपिन बाहुलकात् यत्तु डलजी स्वविरोध्यान्संधिर्नतथा ह्युजादिसंज्ञा
ग्रहकाले आद्गुण इत्यादीनामनिष्पत्त्यापत्तेः प्रत्तावविकृतरूपाकारादिगुणहीनः जादि

॥३॥

सूचितम् तत्करणं चोपदेशकर्तृकर्तृकमेव प्रत्यासत्तेः तेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्यानादित्वं सूचितम् अनवरत
काभ्युदयोच्छ्रुपायस्य प्रत्नोपदेशरूपत्वं सूचितम् तच्च श्रुतितात्पर्यभावेन संगच्छते श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य इत्यु
क्तेः अत एवं व्याकरणे शाकटायनोऽपि इत्समरां छन्दोवेदशिक्षाः समनुक्रान्तं यथा वाचां इन्द्र ब्रह्मा बृह
स्पतये प्रोवाच बृहस्पतिरिन्द्राय इन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्य स्तं खल्विमं अक्षर
समाम्नायमित्याचक्षते न भुक्त्वा न नक्तं ब्रूयाद् ब्रह्मराशिरिति अलं प्रतिपादको वर्णराशिरित्यर्थः
तदेवं च नन्दिकेश्वरकाशिकायां स्पष्टं अत एव वक्ति समवायोर्णो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः इति भाष्ये उक्तं
पाणिनेर्भाष्येन शास्त्रप्रवृत्तिफलकोऽयः समवायो वर्णानामुपदेशः कर्तव्यः इति भाष्ये उक्तं पाणिने
र्वाक्येन शास्त्रप्रवृत्ति फलकोऽयः समवायो वर्णानां क्रमेणानिवेशनं तदर्थ इति तदर्थः स च यणा
दि प्रत्याहार द्वारा शास्त्रप्रवृत्त्यर्थः एवं चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृत इति स्पष्टमेवोक्तं मं चोप
देश इति तच्चान्योपदेशः पदप्रयोगोऽत एवास्य स्थाने सर्ववेदपारायणराजेन्द्रापिकृ खल्विति

3

शीनि त्यास प्रत्याख्यानस्याप्यसंगतिः स्यात् ननु केषांचित् कोयमाचीनिमूत्रे। सामर्थ्ययोगान्न हि किंचिदत्र पश्यामि शा
स्त्रे यदनर्थकं स्यादिति किंचिद् दृष्टादृष्टार्थवत् किंचिन्नु अदृष्टार्थवत् सर्वथा निरर्थकं न किंचिदिति तदर्थः यदि
सूत्रस्यैव स्मृतेर्नाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यमन्यदनर्थकत्वं वा धात्वर्थराहित्यरूपमिति निनिप्रयोजन
त्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानभाष्यासंगतिः अत एव सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्च
न्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपपाद्योक्तं भर्त्तृहरिणा यथैवेदमस्मुच्छिन्नं चन्द्रतारका
दि एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्त्तास्ति वर्णमेव वेदपारंपर्येण स्मर्यमाणमिति
आधुनिकैः शारीरी पुष्पितत्वं तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण शब्दप्रयोगेन च फलितत्वम् उक्तं चैतच्चतु
र्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम् नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपं
चवारम् उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम् अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्यवर्ण
चतुर्दश धात्वर्थसमुपादिष्टं पाणिन्यादीष्टसिद्ध्ये इति धात्वर्थं धातुमूलकशब्दशास्त्रप्रवर्त्तनार्थं
अतएवानुबन्धकरणार्थं सूत्रवर्णानामपदेशादि भाष्ये अत्र करणं शब्दप्रयोगेनानुबन्धानां सादिसं
चतुर्दशानां वर्णानामुपदेशः वर्णाश्चतुर्दश अत्र प्रत्याहारसम्बन्धयोग्यविभागादत्र एवं चान्त्यानिति
सावर्ण्यादिपाठो न प्रयोगस्यैवेति बोध्यम् ८

भाष्येस्पष्टम्। नचहसादिप्रत्याहारेग्रहणापत्तिः। हकारादिषुपुनःपुनरकारोच्चारणोनोच्चारणार्थवर्ण्णरहितहलान्तत्वं चिन्त्यम
माहारेग्रहणाभावस्यचकंप्राकन्त्वात्॥ नेद्दृषयकेप्रयोगणामनभिधानाच्च। तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्॥ उरण्
रपर इत्यत्र अग्रहणांकर्तव्यमेव॥ अल्वर्णयोःसावर्ण्यमित्याहुः॥ ननुहयवरत्यादावकारोच्चारणेनतस्यहल्त्वप्रसंगोऽतआह॥ ह
कारादिष्विति॥ नपुनरन्तेऽणाचं नञ्जनस्योच्चारणमपिभवति इत्युक्तेरुदात्तइतिसूत्रस्यभाष्यात्॥ एवाह्याचार्य्यस्यप्रोलीनस्ये

4

पत्तुल्यजातीयानुवृत्तेजानीयो बूपदिश्यति अचोऽनुहल्लोहलघुइतिप्रत्याहारेऽनुक्त्यानामित्यत्रभाष्याच्चेतिभावः॥ स्यादेतत्॥

॥४॥

प्रविभक्तोविन्यासः सार्थक्याय हलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽन्त्यंहलिति इत्थं प्रयोजनावश्यकत्वेनहलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोः परस्परापे

॥४॥

क्षत्वे नान्योन्याश्रयः यकारइत्संज्ञाबोधयित्वाहलमितिसंज्ञाबोधनपाणिनेरुपक्रमम्॥ नचहयवरेत्यादेरावृत्त्याशाषसरितुल्यमन्ते
सनुदपमुदिश्यहलित्यनेन हल्संज्ञापिविधेयेतिवाच्यम्॥ दशसूत्र्यावृत्तौगौरवात्॥ ननूपदेशे इत्यस्य च अनुनासिके
इतिद्वयं नेपमस्तु। अजित्यनन्यार्थम्॥ तन्नोपे। अजित्यनुवृत्तिसामर्थ्यादस्चेदिद्भवति नोहे अनुनासिक एवेतिनियमाश्र
यणादुप्रमत्तोनदोषो योगविभागसामर्थ्याद्वा नन्तरस्येतिन्यायंबाधित्वा व्यवहितस्यापितेननियमः॥ भिन्नवोऽन्त्यादिति दो
मकाच्च नविपरीतनियमः॥ एवंचहस्य ग्रहणमपिसमर्थमन्योन्याश्रयश्च न॥ नचपाणिनिसूत्रे। पारायणादाव इत्थंवि

4

हृ॰वि॥

स्याग्रतु हलित्संज्ञं भवति हलोन्त्यं चेदिति वेदेदित्यूह्यम् नन्वेवमपि न विभक्ताविति विभक्तिपदतो ऽनुप् तिङ् योयोहलन्त्यमिति वाक्या
र्थपर्यालोचनं तदीयं चापवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवेति चेन्न अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वं पदपदार्थोपस्थि
त्युत्सर्गवाक्यार्थबोधे प्रतिबंधकाभावात् न ह्यभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्येव प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञानस्य कारणता कस्यापि सम्मता प्रति
योगिज्ञानं विना निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्च पूर्वं ह्यपवादाभिनिविष्टांते पश्चादुत्सर्ग इति अस्य तु अयं भावः उत्तरोक्तयुक्त्या स्योऽस्य
नापदेशकावद्धि ने सर्वत्रोत्सर्गेण तत्संस्कारं तु उत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानाय त्वां भुक्तवन्तं प्रति मा भुंक्ष्वा इति वाक्यस्योऽथा
पवाद शास्त्रवैयर्थ्यात्स पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तदविषयं तत्र लक्ष्यं तत्तद्विषयवाक्योपप्रवृत्त्या
उत्सर्गेणासंस्करोति अन्यथा विकल्पापत्तिरिति यद्यपि भुक्तवन्तं प्रतीति न्यायोऽनुगादिना जातनिवृत्त्यैव्यभिचरित तथापि तत्राप्य
नुत्पत्तिरेवेति न दोषः न्यायानंगीकारेऽपि विकल्पातः सत्वाच्च अभिनिविष्टांते लक्ष्यस्य आनूराभयन्ती सर्वः उत्स्यैकयत्नयुक्तस्तत
ल्लक्षणपर्यालोचनं विनापि अपवादविषयपरित्यज्यो त्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग इय
धर्मोत्पत्तेः तदुक्तम् प्रकल्प्य चापवादविषयं ऽत्सर्गः प्रवर्त्तत इति प्रकल्प्य परित्यज्य नतु प्रकल्प्य चेत्यस्यार्थः यथा न संप्रसारणे
इति वचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं पूर्वस्य तु नेति । मितः प्रतिषेध इति अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटस्तन्न न संप्रसारणे इति सूत्रस्य भा
ष्यविरोधात् तत्र हि एतदेव ज्ञापयति परस्य न पूर्वस्येति यद्वा संप्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेधकृत्या युक्तम् नहि न्यायेन सिद्धस्य

तथाच तत्र तत्र भाष्यमपाणिनीयं तु भवति इति वाच्यम् कल्प्यमानन्यासस्य लघुत्वेऽप्यदोषत्वात् सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति यत्र न दे
वान्यत्सूत्रं क्रियते भूयो वा यदि तद्देवोपसंहृत्य क्रियते नासौ सूत्रभेद इत्यच उपसर्गात्त इति सूत्रभाष्यात् नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दो
षायेति शेषः सति हि भवेदिष्टदोषोऽपि गणनाम् अदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरं सकलभाष्योच्छेदो नेति
चेन्न योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणेऽतिगौरवात् नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिघातगौरवमेवादर्तव्यम् ननु
ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञास्ति नचसह आसमन्तादिति गच्छतीति संहिता मध्यमोऽपि इत्यर्थ इत्यतो नान्यो
ऽप इति वाच्यम् अन्योन्याश्रयपरिहारादीन् वदता भाष्यकारेण कण्ठोक्त्यैवात्र प्रपञ्चितत्वाद्दिङ्गताविति यत असहाङ् पूर्वोत्त
राभावेऽभिधानात् किंच योगमध्यादपातत्त्वरूढ्कोऽर्थलाभः आसमन्तादित्यस्यानन्वितार्थत्वं व्यर्थत्वं च सूत्रे तु न मानमतः
सूत्रावस्थां तं परिहरति हलन्त्यमिति भाष्ये अन्त्योऽन्त्याश्रय माश्रित्य हलन्त्यमित्संज्ञं भवति लकारस्येन्द्वतीति वक्तव्यमि
त्युक्तैकशेषनिर्देशाद्वाशिषम् हल् च हल् च हलू हलन्त्यमिदित्युक्तम् तस्यायं भावः कृतैकशेषेण हल्पदेन संबंधसामा
न्य षष्ठ्या समासोऽन्त्यशब्दस्य च द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येवो भयत्रान्वयः एवं च हलसूत्रान्त्य हलन्त्यान्त्यं चेति बोधः अन्त्ये राहेः
ऽर इति वा षष्ठी अत्राचार्य प्रवृत्तेरेकशेषनिर्देशो बोद्धव्या वाऽत्याबोध्यः हल्समीपो लकार इत हलन्त्यान्त्यं चेति केवलेन था

...लापु हलन्त्यायामपि इगादिशब्देषु तदभावात् अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात् व्यक्तिपक्षे एवमेवौचित्यात्
सादृश्यमूलिकैव चात्र तत्ताप्रत्यभिज्ञेत्याहुः अविप्रकृष्टालिति सूत्रे इणा इत्येव सिद्धे ण्वोरिति निर्देशादिणा परेणैवेति लणा
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् हलन्त्यम् अत्रापदं इदम् समासे अन्त्यशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारयप्रयोग्यपदानां समासाभा
वस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च यद्यपि सर्वस्य सर्वोपि हलोऽवसाने न सर्वं चान्त्यम् अतः तन्तं समुदायं प्रति अन्त्यो भवति तथा
प्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यां प्रत्यासत्त्याऽव्यवहितस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायं प्रत्यन्त्य इत्युच्यते अत एव मकारस्ये
त्संज्ञापरित्राणार्थस्य मोनुकारस्वरितः सम्मुखदायोपदेशस्य सर्वत्र अविता स्पर्शाणावयवानां नान्तरीकत्वाज्ञातेषाम
ज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावात् उपदेशेऽन्त्यमिति तत्र विद्यमानमन्त्यमित्यर्थः तेन अइउण् इत्यादौ णादीनां हल्प्रत्या
हारसिद्धावुत्तरं नत्संज्ञेः अन्यत्र तु अन्तरंगत्वात्प्राप उच्चारणे नाभिव्यक्तस्य लव्यवधाने नैव तत्संज्ञा पदार्थोपस्थिति
रनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव उपदेशोत्तरकालेति नाज्झलाविति सूत्रभाष्यात् धुडित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिरिति नैवा
ऽतो वेदं जिते स्वरितमिति सूत्रे केयटे वै शाकरणाचित्यस्वरस्तु न तस्ये च कारसदृशत्वेपि तत्त्वाभावात् विभक्त्यादिसंज्ञापि
सुपदेशोऽजित्सूत्रेण पर्यनस्येति [illegible] दत्त्वसादित्वे नैतनेनेवस्वरूपस्य ज्ञातत्वो ज्ञातरूपज्ञापकत्वाभावोऽस्वकारस्यनेत्यमिति त्रिपादि

॥६॥

6

भुक्तिरुचिता तस्मान्न्यायस्यमुक्तस्यचविषय इति बोध्यम्‌ यदपि अपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थं इतितदर्थः तदपिन
उक्तयुक्तेः नविभक्तौतुस्मा इति शास्त्रपदार्थ ज्ञानमात्रेणापादितामेन। द्वितीयस्तु भावस्तु अन्यातेषु हलन्त्य सूत्रप्रवृत्त्यासुप्तिङ्‌ नूपवि
भक्तिपदार्थज्ञानं सुलभमिति दिक्‌ अत्राप्युपदेशाइति संवध्यते तद्धलं लभ्यमाह सूत्रेइति आदिरन्त्येनसहेता आदिरितिकिम्‌
अन्त्यशब्देन पूर्वं शामांतेपादिगादि प्रत्याहारे अकारादिग्रहणं माभूत्‌ स्वमादिशब्देनपरेषामान्ते अपमादिरित्यस्य प्राक्तनो
क्तेनि पाठः मादिगादि प्रत्याहारे णादीनां ग्रहणंमाभूदित्यन्त्येनेति उभयोपादानेतु अपमादिरन्तोवेत्युक्तेऽवशिष्टमपि किं
चिदस्ति इति नियमेन प्रतीतेः परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिः पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य इति अकारा
दिग्रहणे इकारणकारादीनामयन्तत्वस्यैवानापत्तेः अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेन बोधकाभ्यां स्वघटितसमुदाय आक्षिप्तः
संज्ञी तस्य च सत्त्वे प्रयोगाभावात्प्रत्येकं संज्ञित्वम्‌ अन्त्यस्यानुवृत्तत्वावर्त्यम्‌ तस्य संज्ञालोपाभ्यामपहारात्‌ [illegible] फलि
तकथनमेव भाष्ये मूले च स्वस्य रूपस्य चेति स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेन व्याख्यानं तु हेयमेवानुवृत्तौ फलाभावात्‌ इते
तिकिम्‌ [illegible] नेति णकारादिभिः प्रत्याहारो माभूदिति सहग्रहणाच्च समुदाय एव संज्ञेति समुदायाद्वेकद
त्वादेशविभक्तिस्तु [illegible] उपदेशमात्रात्‌ नच [illegible] इत्यनेनैव संज्ञागत्वम्‌ सूत्रे

न्यूप०

अत्र श्री अपइति अपनोपदिष्टः किं तर्हि आदिः नुनासिक इत्संज्ञेति जत्वरोनांततत्त्वम आदेः स्थानेऽपि हितः पदादिलोपः आद्यन्तेति तत्र दातदानविष्य तदुपदेश अनुनासिकः

ऽकान्त्यलमेव न्याय्यमित्युक्तेश्च उपदेशेऽजनुनासिक इत् सूत्रे उपदेशग्रहणं स्पष्टार्थमेवेत्याह सर्वत्रानुबन्धसहितनिर्देशे विधौ गुणवृत्ति
न क्ङिति इत्यादौ नकारेत्संज्ञकस्सो भवतीत्यादिक्रमेणावबोधः अनुवादे तु स्यतइत्यादौ चनकारेत्संज्ञके षष्ठी परे इत्यादिक्रमेण
णावबोधः स्पष्टं चेदं निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये अत एवाद् इत्येत्यादेर्नो संगतिः अन्यथा यत्रादि सूत्रे तत्र नाच परो नेष्यते च तत्र यदि
तत्रप्रयोगे दृश्यते च ङित्तत्र नादिति तदसंगतिः स्पष्टैव अन्त्यं किम् वाचालः हल्न्त्यं किम् चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्यमा
भूत् आद्योच्चारणमिति आद्यमुच्चारणमित्यर्थः भावे क्तिन्निति भावः तत्वप्रत्यासत्त्या एतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्य्योच्चारणा
पेक्षं आद्यत्वं चाज्ञानस्वस्वरूपज्ञापकत्वेन उपस्थापकत्वाद् द्विरुच्चारणाक्षेपत्वात् अत एव एकाच उपदेशे इति सूत्रे कैय
टेनोक्तम् इत्संज्ञाविधानोच्चारणावच्छेदेनोद्दिश्यते इति आदेच उपदेशेऽपि येषां स्वरूपज्ञापनाय अपूर्वमुच्चारणं तेषा
मेवोपदेशव्यपदेश इति तत्र सूत्रे भाष्येऽपि उद्देशप्राप्ति निपादिकानां नोपदेश इति प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि प्रत्यक्षमाख्यान
मुपदेशाद्युक्तम् तस्य चोक्त एवार्थः परन्तु उपदेश इति किमर्थम् अत्र श्री अपः कः पुनः उद्देशोपदेशयोर्विशेषः इति
भाष्येऽक्तम् यदि प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुरोः प्रापणमुद्देशस्तर्हि एवं तत्सद् द्विनिष्ठेति विहितानां प्रत्ययानां केवल
नामवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः तथा राजसूय सूर्य्य चित्याग्निचित्येत्यादि निपातानुमितवचनादीनां पादे इत्यानापत्तिः

७

7

७

१४

प्रि०लं०
सुबं०
नम० ००

स्यादुपदेशकरणात्वात्तदन्तस्यापि लोपापत्तिरित्याशयात् भाष्यकृता धात्वन्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम् तत्रानुब
न्धविशिष्टानां धातुत्वादिति धातुत्वादि योग्य यदि न त्यादितिवोध्यम् निपातानां द्योतकत्वेन प्राक्तनावशिष्टन्यायेन
च एवमग्रहणसामर्थ्यं व्यवसितत्वं च धातुत्वादिना परिच्छिन्नत्वादिति कैयटः एवं चोदश्विदादिप्रातिपदिकान्तस्यापि
लोपः प्राप्नोतीति प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वाच्योऽकृत्तद्धितानामिति वार्त्तिककृतोक्तम् कुम्भकार इत्यादावप्यवादवि
षयपरिहारेणाउत्सर्गप्रवृत्तेः पूर्वं प्रातिपदिकत्वे शरादिलोपो न स्यादिति अत्रहृदित्यादि मत्वर्थलाभावान्नेत्संज्ञेत्यादि
ना भाष्ये प्रत्याख्यातम् अनेकधोच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौ तस्य वार्त्तिकस्यानुत्थानमेव स्यात् उपदेश एव प्राति

॥८॥

पदिकानां नोपदेश इत्यादेरेव इति सूत्रभाष्योक्तेः एतद्भाष्यैकवाक्यतया पदमञ्जर्यां तस्यैवऽग्रहणं प्रातिपदिकाना
मुपदेशः कर्त्तव्यः नन्वकोमलकस्यापि इति मा भूदिति भाष्ये देशशब्दोग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः तत्रानुवादरूपमेव
सन्देहनिवर्तकमिति बोध्यम् नन्वेवं तस्मिन्निति निर्दिष्ट इति सूत्रे षष्ठीप्रकल्पकत्वं तस्येति पदे गुप्तिज् किद्भ्यः सन्
तावपि षष्ठीप्रकल्पनापत्तिः न च सनः स्थानेवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम् उपदेश इत्युच्यमाने तत्संज्ञानप्रक
र्यैतेत्युक्तं भाष्येन हि रूढ्येत अनेकोपदेशपदानुवृत्ताविति चेन्न तस्यैकदेशप्रयुक्तित्वे नासाधकत्वात् तथाहि तत्रऽनेका

8

हः सुपीत्यत्रोच्चारितस्तु नैतत्संबन्धी अत एव तस्यापत्यमत इञिति न्यासे ऽन्यशब्दसम्बन्धापत्याऽर्थस्यानुक्तत्वरूपं दोषवल्गु
कमाकरे तस्मादत्र सूत्रे ऽपदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं कर्त्तव्यम् एवं च अभ्र ओं इत्यादावपि प्राप्नोति तेषां संग्रहे ऽस्य व्याव
र्तनीयं वृत्ति येन स विशेषः क इति प्रश्नः तत्संग्रहार्थमेव लोकव्यवहारे शापितयोः संकीर्णत्वमुपपाद्येत घावन्तये तत्संग्र
हाय चोपदेशाने ऽनुनासिक इति वक्तव्यम् किं पुनरुपदेशनं शास्त्रमित्युक्तं वार्त्तिककृता तत्र शास्त्रपदेन प्रयोगशासना
करणीभूतो धातुप्रातिपदिक [illegible] प्रत्ययनिपातागमादेशा हलन्त्य सूत्रे व्यवस्थितपदार्थत्वेन भाष्ये ऽङ्गीक्रियन्ते एवं च
[illegible]
तत्संग्रह अभ्र ओं इत्येत घावनिष्ठ सिद्धा तस्य चवार्तिकस्य [illegible] कृतम् किञ्च
हलन्त्यसूत्रे भाव [illegible] नोपदेशपदानुवृत्तौ भवतस्य [illegible] इत्यादि विहितेष्वित्संज्ञानापत्तिः परस्तत्वेन [illegible] न्त्यत्वाभा
वात् यदि तूपदेशो प्रत्ययत्वादि विशिष्टान्य इहित्यर्थ उच्यते तदोपदेश इति व्यर्थम् अन्त्यपदसामर्थ्येनैव तल्लाभा
त् अत एवात्र सूत्रे उपदेशग्रहणस्यानुवन्धो ऽनेकान्ता इत्यस्तिन्ति तपदे अभ्र ओं अदितः इति प्रयोजनमुक्तम् न
नु तराणमित्युक्तम् तच्चकारस्य साधनेनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धं हलन्त्य सूत्रे व्यवस्थितान्त्यमिति वक्तव्यं चोप
न व्यवस्थिता धातुप्रातिपदिक प्रत्ययनिपातागमादेशा इति वार्त्तिकाननुस्थानमिति वाच्यम् ननु दाम हा. [illegible]

ल्नु०
मुवन्नम्०

प्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्यवार्त्तिकस्यैकदेशयुक्तत्वाद्भाष्यत्वेन प्रौढिवादत्वकल्पनं नोचितम् तस्मात्सिद्ध एव अइउण् इत्या
दीनामपि क्रमवोधकत्वेनार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम् चित्रङ्गवोः कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वम् लोपश्चेत्यत्र शकारस्य लुप्
प्रेणार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम् अनुवन्धानामेकान्तत्वेऽनुलोपोपीत्यतो लोपग्रहणोऽनुवर्त्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेश
त्वं वोध्यम् एकेऽच उपदेशे इत्यत्र कैयटश्चिन्त्य एव अन्योऽपि तज्ज्ञातो पश्चिन्त्य एव एकाच उपदेशे उपदेशेऽतत इत्या
दौ भावसाधन एवेति सुधियो विभावयन्त्वित्याहुः नन्वशास्त्रेऽनुनासिको चारणाभावात्तत्त्वज्ञानं दुर्लभमत आह प्रतिज्ञेति प्रति
॥ ६ ॥ ज्ञाविषयानुनासिकत्ववन्त इत्यर्थः पाणिनीया इत्यस्य पाणिनिप्रभृतिप्रोक्ता वर्णा इत्यर्थः प्रतिज्ञा चाप्यभेदेऽभिति कथनम् ॥ ६ ॥
वर्णानां तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च ताभ्यां तज्ज्ञानं सुलभमिति भावः प्रतिज्ञातारश्च प्रत्यासत्त्येव स्वान्तेकर्त्तार एवेति दिक्
निर्देशादिति तेषां तत्क्रमग्रहणे नासिकादेर्यणाद्यापत्तिरिति भावः नचैत्वविधानसामर्थ्यात्परणाभावसिद्धेः तस्या
पि प्रत्याहारेष्वनुवन्धाग्रहणज्ञापनद्वारेव परणाभावकल्पकत्वौचित्यात् साक्षात्क्वचिद्वाधकल्पनापेक्षयाऽस्यार्थस्यौ
9
चित्यात् निर्देशादित्यस्यैतन्मूलभूतैत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थ इति तात्पर्यम् आदिनात्रषि रषि हलयेरकः पूर्वेन्त्या
दिसंग्रहः ननु प्रत्याहारेऽनुवन्धानां कथमग्रहणमुनेश्च तु नेति वार्त्तिके प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धेः प्रत्या

ऽस्मादित्यादौ पञ्चमीसप्तमीपञ्चमीत्युभयं निर्दिश्यते तत्र किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति संदेहे परत्वानवकाशत्वाभ्यां पञ्चमीनिर्देशो
बलीयानिति सिद्धान्तितोऽक्रमः ततश्चैकदेशिना पञ्चम्यर्थे वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इति समाधानान्तरमुक्तम् यथाविषयं प्राग्
गेषु कार्यविशाः षष्ठ्या निर्देष्टव्या इति तदर्थः तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वत्र क्वचिदुत्तरत्रावस्थापकत्वे नोभयनिर्देशो गौ
रवेरोषेकदेशयुक्तिः ततः परे सो केदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य मपार्थे वा षष्ठी
त्येकदेशयुक्तिः प्रत्याख्याता षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवात् उभयं षष्ठीप्रकल्पकत्ववारणापपरत्वानवकाशत्वयोरेकः पूर्वप
रयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे लोपकल्पनस्य वारणपकत्वाच्चेयमप्येकदेशयुक्तिः ततः पूर्वे सो केदेशिना
तस्येरोगुप्ते जित्यादेशेष शंकितः ततः षष्ठीप्रकृतिप्तिबादिनेकदेशिना तं स्यादेष दोषो पदीत्संज्ञा आदेशं प्रतीत्येतन्नत्र
चलुकृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति उपदेश इति येन त्संज्ञो च्यते इति एवं चेत्यदुक्तिर्यीहते त्याशयः
तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य अथवा नानुत्पन्ने सति प्रकृत्या भवितव्यम् यदा चोत्पन्नः सन् तदा कृतसाम
र्थ्यो पञ्चमीति प्रकृतिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरं कृतम् तत्परत्वविशिष्टस्य सनड उत्पादनेन पंचम्या उप
स्थापनात् प्रवृत्त्यन्तराभावान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थः [illegible] एवं च प्रकृतसूत्रस्य स्यसूनार्थं

...५नु००
धारसुवन्तं०

चितम् एवमन्यत्रापि बोध्यम् प्रयत्नप्रेरितो वायुरुपर्य्यर्द्धभागे प्रतिहतोऽयं यज्जायते तदात्त उदात्त इति भावः अयमिति उकार
इत्यत स्तदनुवर्त्तते उदात्तत्वादीनामजधर्मतया एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वर प्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानवत्त्वेदं स्वरूप
कथनेपरं बोध्यम् आयेइति पदच्छेदः फिषोऽन्त इत्यन्तोदात्तः अस्य सुपत्वादनुदात्तः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येकार उदात्तः
अर्वाङिति अभिमुखवाच्यञ्चुत्यन्तं फिषोऽन्त उदात्त इत्यन्तोदात्तः आद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वम् अर्वन्त
मञ्चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् एकस्मिन्नेवोदात्तानुदात्तयोर्द्वयोर्भिन्नत्वेन विरोधादाह
वर्णधर्माविति बाहुलकादधिकरणे घञ् अर्थो आप्यत इत्यन्ये इयं त्रिसूत्री साक्षाल्लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहा
रस्य प्रसिद्धत्वात् ह्रस्वग्रहणमिति ह्रस्वपदघटित ग्रहणमित्यर्थः अतन्त्रमिति स्वशास्त्रसंकेतितरूपेण बोधक
मित्यर्थः किन्त्वर्द्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः एवं च दीर्घादिष्वर्द्धमात्रैवोदात्ता इत आरभ्य न च सूत्र्या अ
र्द्धमित्यतः प्रागन्येषां शास्त्रपाद्यामपि प्रवृत्तिः सर्ववेदभाष्ये स्पष्टम् अर्द्धमुदात्तमित्यादि इतित्युसत्या
सत्य भामेतिवद्व्याख्येया उत्तरार्द्धमिति अस्य चार्द्धमात्रातोऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थः वेदेषु पदप्रयोगं

१०

१०

10

हैरेच्चितामित्यनुपपन्नमत आह आदिरन्त्येनेतीति वार्त्तिके तादर्थ्यान्ताच्छब्दमिति भावः ऊकालोऽच् ह्रस्वदीर्घप्लुते ऊकार एव एक
द्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरकारादयो नोक्ताः ऊ इति एकद्वित्रिमात्राणां क्रमेण प्रश्लेषनिर्देशो व्याख्यानात् तेन तस्योच्चारणकालसदृशो
ऽच्यते सकालोऽपस्येति बहुव्रीहिः तत्फलितमाह ऊच्चऊस्येति ननु ऊकालोऽज्झ्रस्व इतिवाक्ये ऽणान्तत्वस्य ग्रहणाद्द्वि
त्रिमात्रयोरपि ह्रस्वसंज्ञायां प्रदीयेत्यादौ ह्रस्वस्येति तुक् स्यादिति चेन्न ऊ अजित्येवोऽग्रहणसामर्थ्याद्द्रूस्वदीर्घयोः जित्यर्थमाद्यस्य
व्याख्यानात् कालकृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणं तु वाक्यसम्बन्धि कालसदृशकालस्यैव संज्ञा न तु तेन
गृहीतसम्बन्धि कालसदृशकालस्यैव संज्ञा न तु तेन गृहीतसम्बन्धि कालसदृशकालकस्यापीत्यर्थं नादोषात् तदुक्तं भा
ष्ये यावत्परकरणं तावदस्य कालग्रहणमिति न्वाजित्तिवर्णग्रहणं जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वादित ऊच्छ्रत्र मित्यत्र दीर्घस्य
रान्तादितिनुगापत्तिरितिवाच्यम् ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्याः सार्वत्रिक[illegible]त्वात् अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वनिमित्ततुकः प्राप्त एव
ग्रहणं प्रतत्यैत्यादौ ह्रस्वस्येति तुग्व्याख्यानर्थम् उच्चैः नात्रश्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम् ऊपांशुप्रयोगे व्याप्तेः श्रुतिप्रक
र्षस्याव्यवस्थितत्वाच्च किन्तु स्थानकृतमुच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणार्थं बोध्यम् उच्चारणांप्रति नच तात्वादी
नां सभागत्वे रुवेत्याद्यये नाह ताल्वादिति इदं पाचोमनुरोधेन [illegible] नापे कारस्य प्राप्यम्या [illegible] दिति वक्तुम्

लिकृत्वादीनां च भेदमाश्रित्येदं बोध्यम् एवमग्रेऽपि ऌवर्णस्येति विवृतस्येत्यर्थः तेन ऌति ऌ वेति विधेयस्येत्य
कस्य दीर्घत्वेऽपि न क्षतिः दीर्घाभावादिति अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये ऌति सवर्णे इत्यनेन पक्षे ॡकाराभावे अकः
सवर्णे इति दीर्घत्वे हो ॡकार इति ऋकार ध्वनितः प्रयोगः संगच्छते ह्रस्वाभावादिति इदमे ओङि त्यादौ भाष्ये स्पष्ट
म् । गानरोदनादौ च तुमीत्राद्व मात्रादीमुपलम्भेऽपि शास्त्रीयकार्ये उपयोगाभावात् लोके प्रयोगेषु अप्रयोगाच्च
नोक्तः अत एवानुदात्तेतरस्यानुक्तिरेकश्रुतेः स्वरान्तरत्वे इदमुपलक्षणम् तस्यालोकेऽपि षत्वात् तुल्यास्य ॥११॥
तुल्यावास्यप्रयत्नौ यस्ये त्यर्थः आस्ये भवमास्यम् व्याख्यानात् तच्च वर्णोपयोगित्वात् स्थानमेव प्रयत्नस्य
स्य गुणास्तनाच्च प्रकृष्टो यत्नः आभ्यन्तरः तस्य वर्णोत्पत्त्यव्यवहित प्रागभावित्वरूप प्रकर्षवत्त्वात् जनकत्वं
मथ्यर्थः ततः तौ पर्यगतं भेदं स्थाने व्यारोप्य भेदं यदि तत्तुल्यत्वस्य निर्वाहः वस्तुतस्तु साहश्यं न भेदं यदि त
मायास्मन्तमिति न केचिद्दोषः स्पष्टं चेदं भाष्ये तदाह नास्यादीति ताल्वादीनां करणत्वादि
ते वस्थान लोकप्रा नहूपेरो वास्य भव शब्देन ग्रहणमिति तच्छाभेदमादाय नोदात्तादि स्व सावर्ण्यभंगः इति

॥११॥ श्री

11 11

॥१२॥

अत्र कंठपदं कराठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरम् तेनकवर्गस्यापहो जिह्वामूलेत्तु कुः प्रोक्त इतिशिक्षया न विरो
धः जिह्वामूलीयस्यत्वस्य चवक्ष्यविशेषे नूढिरेति नव्यवहारात्तिप्रसंगः अतस्यायोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणानं भाष्ये तत्तत्
वर्णीमपेतः पार्ष्ण तत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभावेन तेन दर्शानां तत्तत्स्थानत्वनिरूपणे प्रयकुहेत्यादिकथनं साधार
राधर्मबोधनायानुवादकम् नत्वेतदेव कराणादिस्थानविधायकमितिभ्रमितव्यम् ५ विसर्जनीयपदेनात्रसाहचर्याद
करान्प्रयत्नस्यग्रहणाम् अतस्यायोगवाहविशेषाणामाश्रयस्थानभागीन इति शिक्षापानविरोधः ६ दंतोष्ठेति द
त्तस्युक्तदेशाइत्यर्थः अतोभगन्दन्तस्यापुच्चारणं भवत्येव ७ प्रश्नप श्च आपेते अनेनतत्र भव इतियोगेनोष्ठ
स्तेत अतइद्वैषा प्रतिसाख्ये नासिकायांभव इत्यर्थकानुनासिकशब्देन व्यवहारः यत्तु अनुस्वारयमा
नां च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्तेरेषां नासिकाकरणाम् किन्तु स्थानतेकङ्यो: सावर्ण्यापत्तिः
यावत्स्थानैक्याभावात् यत्किंचित्स्थानैक्येन तत्त्वेनुपमानामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तन्न कराणादीनाम्

१२

णोऽयम् यस्येतद्रूपं येन प्रदीयेन एतद्रूपेन तुल्यमित्यर्थः यजुष्येकेषामिति निर्देशात् प्राग्दास्यभवतुल्यत्वं ग्राह्यत्वम् अत
एवैचोः सावर्ण्यविभाषांशस्य भेदेऽतो तुल्यस्थानाविति भाष्ये समाहितम् अत एव चवलयोर्न सावर्ण्यम् तेनतद्यानामित्यादौ तो
र्दीतिन् अत एव प्रयत्नशब्देन यत्नमात्रग्रहणमिति पक्षे यत्किञ्चित्प्रयत्नभेदपक्षे किञ्चित्प्रयत्ने समादाय स
वर्णसंज्ञेत्यर्थो ऋ ऌ रो ऋ ऌ रि सवर्णौ इति सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेन साधितं भाष्ये तेनत्स्थानांशे यावत्स्थानसाम्ये
ऽप्येव स्वारसिकोऽर्थ इति प्रतीयते नचपाग्दास्यभवतुल्यत्व विवक्षायां प्रयत्नग्रहणं व्यर्थम् प्रयत्नस्यास्यास
भवत्वादिति वाच्यम् ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्यानापत्तेः तथोर्जेनकानामास्यभवानां यावत्संयोगानामेतुल्यत्वात् तस्मा
दास्यभवानां कण्ठादीनामेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यात् आस्येति किम् नद्या ऋकारऌकारेति लोपो माभूत्
प्रयत्नेति किम् शकश्च्योतति प्रेति किम् शचयोः श्वासाघोषविवारास्य बाह्यप्रयत्नसाम्येनतत्रैवदोषात् कस्य
किम् स्थानमित्याशंकायामाह अकुहेति यद्यपि सर्वर्णोच्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चकारा
धुच्चारणे नाल्वादिव्यापारोपि न त्वाकारादीनामुच्चारणे तु नेतिभावः कचयोस्तु न सावर्ण्यम् यावत्स्थानसाम्या
भावात् भिन्नस्थान [illegible] ॥ ॥

अस्यन्त्यनेन वर्णानिति भाष्यात् प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताऽस्यादौ वर्णजनकवायुसं
गरत्वारोपेणैव तत्र स्थाने जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्त्या जिह्वाग्रादौ तत्र तत्सम्बन्धजनकं प्रयत्नविशे
करणत्वव्यवहारः वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च करणविचार
शादरास्य बहिर्देशावच्छिन्नकार्यजनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते अकारादिनिष्ठानुनासिकस्य भेदकत्वा
रात्वेन व्यवहारस्तु करणावच्छिन्नवायुसंयोगेन उत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तत्तद्रूपधर्मोत्पत्त्या
कायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानत्वं लोके मूले एकोऽयमात्मोदकं नाम तस्य गुणाने
ति अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमिति दृष्टान्तपरभाष्येणात्र प्रतीतेः